

PANDEMİYA BÖHRANI VƏ ENERJİ QIYMƏTLƏRİNİN DƏYİŞMƏSİNİN AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINA TƏSİRİ

Daxil olub: 11 sentyabr 2023-cü il
Qəbul olunub: 27 oktyabr 2023-cü il
Received: 11 September 2023
Accepted: 27 October 2023

Nuriyyə Kərimova
müəllim, doktorant, UNEC
nuriyya.karimova@hotmail.com

Xülasə

Bu tədqiqatın məqsədi pandemiya böhranı və neftin qiymətində baş verən dəyişikliklərin Azərbaycanın iqtisadi və sosial inkişafına (iqtisadi artıma və əhali gəlirlərinə, inflyasiyaya, işsizliyə, yoxsulluğa) təsirini təhlil edib qiymətləndirməkdir. Tədqiqat deduksiya, empirik təhlil, müqayisəli statistik analiz və məntiqi ümumiləşdirmə metodları kimi araşdırma üsulları əsasında aparılmışdır. Bu istiqamət üzrə aparılan işlərin əksəriyyətində pandemiya böhranının, eləcə də dünya bazarında enerji qiymətlərinin artmasının əhatə dairəsinin, sahələrə və qiymətlərə təsirinin ölçülməsində, antiböhran tədbirlərinin səmərəliliyinin, ölkədaxili və ölkəxarici amillərin tənzimləmə siyasətinə təsirinin qiymətləndirilməsində yaranan çətinliklər tədqiqatı məhdudlaşdıran cəhət hesab edilə bilər. Tədqiqat nəticəsində pandemiya böhranının, Rusiya-Ukrayna müharibəsi nəticəsində dünya bazarında enerji qiymətlərinin (neftin və qazın) yüksəlməsinin dünya və Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirləri, böhranların yaratdığı şokların (iqtisadi artımda, gəlirlərdə, inflyasiyada, işsizlik və qiymətlərdə) iqtisadi artım tempinə və əhalinin rifahına təsiri qiymətləndirilmiş, həyata keçirilən antiböhran tədbirlərinin əhəmiyyəti əsaslandırılmışdır. Tədqiqat elmi-praktiki əhəmiyyətə malikdir və onun nəticələrindən baş verə biləcək buna bənzər böhranların ölkədə sosial-iqtisadi inkişafa mənfi təsirinin minimallaşdırılması ilə bağlı siyasət tədbirlərində istifadə oluna bilər. Tədqiqatın elmi yeniliyi və orijinallığı ondan ibarətdir ki, bu pandemiya böhranı və enerji qiymətlərinin yüksəlməsinin Azərbaycan iqtisadiyyatına, o cümlədən makroiqtisadi sabitliyin pozulmasına, əhalinin gəlirlərinə, yoxsulluğa, inflyasiyaya və işsizliyə birbaşa və dolaylı təsiri qiymətləndirilmişdir.

Açar sözlər: *iqtisadi artım, əhali gəlirləri, iqtisadi böhran, iqtisadi amillər, dünya bazarı.*

THE INFLUENCE OF THE PANDEMIC CRISIS AND CHANGES IN ENERGY PRICES ON THE AZERBAIJAN ECONOMY

Nuriyyə Kərimova
lecturer, PhD student, UNEC
nuriyya.karimova@hotmail.com

Abstract

The purpose of this study is to analyze and evaluate the impact of the pandemic crisis and changes in oil prices on the economic and social development of Azerbaijan (economic growth and population income, inflation, unemployment, poverty). The study was carried out on the basis of such research methods as deduction, empirical analysis, comparative statistical analysis and methods of logical generalization. In most of the works carried out in this direction, the difficulties arising in measuring the scope of the pandemic crisis, as well as the increase in energy prices on the world market, the impact on industries and prices, the effectiveness of anti-crisis measures, and the impact of domestic and foreign factors on regulatory policy can be considered as limitation. As a result of the study, the effects of the pandemic crisis, the rise in energy prices (oil and gas) in the world market as a result of the Russia-Ukraine war on the world and Azerbaijan economy, the impact of the shocks caused by the crises (in economic growth, incomes, inflation, unemployment and prices) on the economic growth rate and the well-being of the population were evaluated. the importance of the implemented anti-crisis measures is justified. The research is of practical importance and its results can be used in policy measures to minimize the negative impact of possible similar crises on socio-economic development in the country. The scientific novelty and originality of the study is that the direct and indirect impact of this pandemic crisis and rising energy prices on the Azerbaijani economy, including macroeconomic destabilization, population income, poverty, inflation and unemployment, was assessed.

Keywords: *economic growth, population income, economic crisis, economic factors, world market.*

ВЛИЯНИЕ ПАНДЕМИЧЕСКОГО КРИЗИСА И ИЗМЕНЕНИЯ ЦЕН НА ЭНЕРГОНОСИТЕЛИ НА ЭКОНОМИКУ АЗЕРБАЙДЖАНА

Нурия Керимова
преподаватель, докторант, UNEC
nuriyya.karimova@hotmail.com

Резюме

Целью настоящего исследования является анализ и оценка влияния пандемического кризиса и изменения цен на нефть на экономическое и социальное развитие Азербайджана (экономический рост и доходы населения, инфляция, безработица, бедность). Исследование проводилось с применением методов дедукции, эмпирического анализа, сравнительно-статистического анализа и логического обобщения. В большинстве работ, проводимых в этом направлении, отмечаются трудности, возникающие при измерении масштабов пандемического кризиса, а

также масштабов роста цен на энергоносители на мировом рынке, влияния на отрасли и цены, эффективности антикризисных мер, а также влияния внутренних и внешних факторов на политику регулирования, что можно рассматривать как фактор, ограничивающий значение таких исследований. В результате исследования изучено влияние пандемического кризиса, роста цен на энергоносители (нефть и газ) на мировом рынке в результате российско-украинской войны на мировую и азербайджанскую экономику, дана оценка влияния шоков, вызванных кризисами (экономический рост, доходы, инфляция, безработица и цены) на темпы экономического роста и благосостояние населения, обоснована важность реализуемых антикризисных мер. Исследование имеет научно-практическое значение, его результаты могут быть использованы в политических мерах, направленных на минимизацию негативного влияния возможных аналогичных кризисов на социально-экономическое развитие страны. Научная новизна и оригинальность настоящего исследования заключается в том, что в нем оценено прямое и косвенное влияние этого пандемического кризиса и роста цен на энергоносители на экономику Азербайджана, в том числе на нарушение макроэкономической стабильности, доходы населения, бедность, инфляцию и безработицу.

Ключевые слова: *экономический рост, доходы населения, экономический кризис, экономические факторы, мировой рынок.*

Problemin qoyuluşu

Bu günə qədər iqtisadi artım, əhali gəlirləri, qiymətlər, məşğulluq, inflyasiya, bunlar arasında qarşılıqlı əlaqə, dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi ilə bağlı çoxsaylı nəzəri və təcrübi tədqiqatlar aparılmış, bir-birini inkar edən və ya təsdiqləyən elmi nəzəri və praktiki mülahizələr irəli sürülmüşdür.

Bu istiqamətdə aparılan çoxsaylı tədqiqatlarda, cəmiyyət üzvlərinin iqtisadi və sosial davranışlarına, iqtisadi sistemə, iqtisadi inkişafa, iqtisadi artıma, əhali gəlirlərinə, məşğulluğa, qiymətlərə çoxsaylı birbaşa və dolaylı amillərin təsiri əsaslandırılır. Lakin bir çox hallarda qiymətləndirmədə bütün ekzogen və endogen amillərin nəzərə alınması (xüsusilə baş verə biləcək böhranların səbəbləri və təsirləri) mümkün olmur. Xüsusilə böhranların öncədən proqnozlaşdırıla bilməməsi ölkələrin iqtisadiyyatına və əhəlinin rifahına ciddi təhdid kimi qiymətləndirilir.

Təbii ki, zamandan, məkandan, siyasi sistemdən asılı olaraq, bir çox hallarda müəyyən tənzimləmələr həyata keçirməklə iqtisadi artım və gəlir bərabərsizliyinin azaldılmasına, böhranların təsirlərinin minimallaşdırılmasına nail olmaq mümkündür. Bu baxımdan, böhranların və onun aradan qaldırılması ilə bağlı tənzimləmə tədbirlərinin tədqiq edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiq olunan problemlə bağlı dünyanın tanınmış iqtisadçı alimləri A.Smit [18], T.Maltus [10], D.Rikardo [14], K.Marks [11], S.Kuznes [7], J.Şumpeter [17], J.E.Stiqlis [20], P.M.Romer [15] kimi dünya şöhrətli alimlər fundamental araşdırmalar aparmış və ciddi elmi nəticələr eldə etmişlər. Müasir dövrdə də dövlət tənzimlənməsi, iqtisadi artım, gəlirlər, inflyasiya, işsizlik, məşğulluq, qiymətlər, bərabərsizlik və s. bu kimi problemlər ciddi tədqiqat mövzusu olaraq araşdırılmaqdadır. Çünki bunların qarşılıqlı əlaqəsi ölkələrin inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq dəyişir. Qeyd edək ki, Azərbaycan iqtisadçı alimləri də - Z.Səmədzadə [18], Ş.Muradov [13], N.Hacıyev, Ə.Muradov, Y.Həsənlı və b. [4], Ə.P.Babayev [2], Ş.Qafarov [8], Meybullayev [12] - həm sovetlər dövründə, həm də müstəqillik dövründə iqtisadi artım və ona təsir edən amillər, əhali gəlirləri, inflyasiya, işsizlik, məşğulluq və s. problemlərin həlli istiqamətində tədqiqatlar aparmışlar. Bu tədqiqatlarda iqtisadi artım, makroiqtisadi siyasət, sosial siyasət, həyat səviyyəsi, sosial müdafiə, əhali gəlirləri ilə bağlı qiymətləndirmələr aparılmışdır. Son illərdə isə dünyada baş verən iqtisadi böhranlar da dünya və Azərbaycan tədqiqatçıları tərəfindən araşdırılmaqdadır. Xüsusilə XXI əsrdə baş verən qlobal böhranlar qlobal maliyyə böhranı, pandemiya böhranı, enerji qiymətlərinin yüksəlməsi və s. Ölkələrin iqtisadiyyatına ciddi təsir göstərmişdir. Pandemiya böhranını və dünya bazasında enerji qiymətlərinin yüksəlməsinin Azərbaycan iqtisadiyyatına, eləcə də bir sıra inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatına təsirinin araşdırılması xüsusi aktualıq kəsb edir. Çünki pandemiyanın yaratdığı iqtisadi və sosial fəsadlar bu günə qədər baş verən böhranlardan əsaslı şəkildə fərqlənir. Son illərdə bununla bağlı daha çox araşdırmalar aparılır.

Pandemiyanın sosial-iqtisadi təsirləri

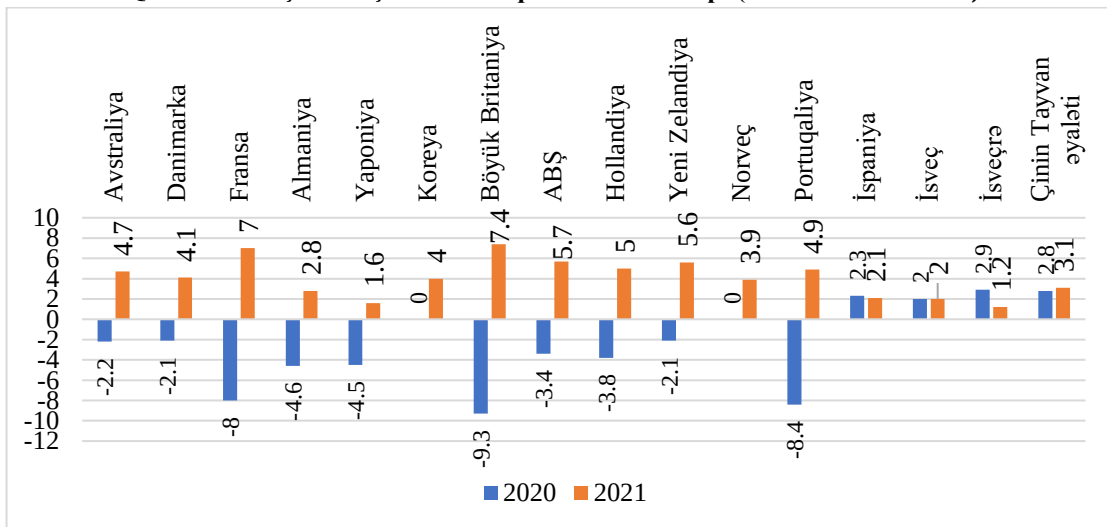
Ümumiyyətlə nəzəri yanaşmalara görə iqtisadi artım və insanların rifahı arasında qarşılıqlı asılılıq mövcuddur. Əlbəttə ki, iqtisadi artımın strukturunun dəyişməsi davamlı bir prosesdir və bu prosesə yeni texnologiyaların tətbiqi, insan resurslarının bilik və bacarıqları daha güclü təsir göstərir. Qlobal miqyasda texnika və texnologiya inkişaf etdikcə, ölkələrarası inteqrasiya və ticari əlaqələr gücləndikcə iqtisadi artımın strukturu da dəyişir. Əgər 100-150 il öncə iqtisadi artımda kənd təsərrüfatı əsas yer tuturdusa, hazırda sənaye və xidmət sektoru üstünlük təşkil edir. Bu da qlobal miqyasda iqtisadi artım və gəlirlərin strukturuna təsir göstərir. Sənayenin, xidmət sektorunun inkişafı, dördüncü sənaye inqilabı və rəqəmsallaşma, süni intellekt, internetin sürətlə yayılması ölkələrarası inteqrasiyanın sürətlənməsi qlobal miqyasda və ölkələr səviyyəsində iqtisadiyyatının strukturunun daha sürətlə dəyişməsinə təsir göstərir. Lakin qlobal inteqrasiyanın dərinləşməsi böhranların əhatə dairəsinin genişlənməsinə səbəb olur. İqtisadi ədəbiyyatdan bilirik ki, XX əsrdə və XXI əsrin 23 ili ərzində dünya iqtisadiyyatında iqtisadi və qeyri-iqtisadi xarakterli bir sıra qlobal (regional) böhranlar olmuşdur.

Yalnız XXI əsrin keçən dövründə 2007-2009-cu illərin qlobal maliyyə böhranı, neftin qiymətindəki kəskin eniş və yüksəlişlərin yaratdığı iqtisadi gərginlik, 2020-ci ildə dünyanı bürüyən Covid-19 pandemiyası (böhranın səbəbi qeyri-iqtisadi olsa da, ciddi iqtisadi və sosial fəsad yaratmışdır), 2022-ci ildə başlayan Rusiya-Ukrayna (NATO) müharibəsi maliyyə, istehsal və xidmətlər sektorunda, sosial müdafiə sistemində ciddi problemlər yaratmışdır. Bu da son nəticədə ölkələrdə real gəlirlərin azalmasına, işsizliyin artmasına, inflyasiyanın yüksəlməsinə, sosial problemlərin dərinləşməsinə, gəlir bərabərsizliyinin artmasına təsir göstərmişdir. Xüsusilə bu gün də davam edən, nə zaman bitəcəyi qeyri-müəyyən olan Rusiya - Ukrayna münaqişəsi bir çox sahələrdə ciddi problemlər yaratmaqdadır. Belə ki, Avropada yaşanan enerji böhranı, eyni zamanda dünyanın iki qütbə bölünməsi (Rusiya və Ukrayna tərəfdarları) ilə nəticələnən siyasi və hərbi gərginlik bütün dünya ölkələrinin iqtisadiyyatına və insanların həyat səviyyəsinə bu və ya digər dərəcədə ciddi təhdidlər yaradır. Son iki hadisə (COVID-19 və Rusiya-Ukrayna münaqişəsi) dünya iqtisadiyyatında artım tempinin aşağı düşməsinə təsir göstərmişdir. Dünya Bankının prezidenti (D.Malpass) bildirib ki, *“Ukraynadakı müharibə, Çindəki karantin rejimi, tədarük zəncirlərindəki fasilələr, eləcə də staqflyasiya (inflyasiya və işsizliyin eyni anda olması) riski iqtisadi artımı ləngidir. Belə bir şəraitdə tənəzzülün qarşısını almaq bir çox ölkələr üçün çətin olacaqdır”* [9]. Hesab edirik ki, bütünlükdə dünya iqtisadiyyatında baş verən sürətli integrasiya şəraitində böhranlardan yayınmaq mümkün olmayacaqdır. Böhranların isə yaranmasında dinamiklik müşahidə olunacaqdır. Çünki qeyd etdiyimiz kimi, ölkələrin qlobal iqtisadiyyata integrasiyası, enerjinin qiymətinin yüksəlməsi, ekoloji problemlər (təbii fəlakətlər), texnoloji inkişaf və s. böhranların baş verməsi üçün əsas yaradır. Əgər Rusiya – Ukrayna münaqişəsindən əvvəl dünya iqtisadçılarının və siyasətçilərinin diqqəti pandemiyanın yaratdığı iqtisadi fəsadların aradan qaldırılmasına yönəlmişdisə, bu gün enerji təhlükəsizliyi ilə bağlı problemlərin həllinə hədəflənmişlər. Çünki enerji problemi ölkə iqtisadiyyatında ciddi fəsadlar yarada bilər. Eyni zamanda ərzaq təhlükəsizliyi problemi də diqqətdə saxlanılır. Belə ki, dünyaya taxıl, günəbaxan, qarğıdalı ixracında üstün yer alan Rusiya və Ukrayna arasındakı münaqişə qlobal ərzaq qıtlığı təhlükəsi riski yaradır. Burada ölkələrin həyata keçirdikləri tənzimləyici siyasətlər (istehsalın stimullaşdırılması və ticarət məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılması, inflyasiyanın qarşısının alınması və s.) baş verən və baş verəcək böhranların təsirini qismən azalda bilər.

Hələ 2020-ci ilin ortalarında (pandemiyanın sürətlə yayıldığı dövrdə) BMT-nin yayımladığı *“Dünyanın İqtisadi Vəziyyəti və Perspektivləri (WESP)”* hesabatında *pandemiyanın yalnız 2020-ci ildə 34 milyondan çox insanı həddindən artıq yoxsulluğa sövq edəcəyi, dünya iqtisadiyyatının isə ciddi rəqəmlərlə kiçiləcəyi qeyd olunurdu* [3]. Onu da qeyd edək ki, Dünya Bankının, BƏT-in (Beynəlxalq Əmək Təşkilatı) və digər beynəlxalq qurumların hesablamalarına görə, 2020-ci ildə demək olar ki, bütün dünya

ölkələrində də tətbiq edilən sərt və yumşaq məhdudiyyətlər, iş yerlərinin bağlanması nəticəsində dünya iqtisadiyyatı təxminən 6-9 trilyon ABŞ dolları həcmində zərərə uğramışdır. Hətta 2020-ci il böhranı 1930-cu illərdəki “Böyük Depressiya”dan sonra baş verən böhranların ən dərinini hesab olunur. Əvvəlki böhranlardan fərqli olaraq, pandemiyanın yayılmasının qarşısını almaq üçün görülməli tədbirlər (ölkələrarası sərhədlərin bağlanması, insanların ölkələrarası hərəkətinə və ölkə daxili hərəkətinə, istehsal və xidmət sektorlarının fəaliyyətinə tətbiq edilən məhdudiyyətlər və s.) dünya ölkələrinin təqribən 80%-də ÜDM-in azalmasına təsir göstərmişdir. Bu böhran nəticəsində dünya ölkələrinin təqribən 90%-nin tədarük zəncirlərində pozulma, investisiyanın beynəlxalq hərəkətində yavaşlama oldu. Ümumilikdə 2020-ci ildə dünyada ÜDM istehsalı 3,4% azalaraq 84.5 trilyon (azalma təqribən 2.9 trilyon) ABŞ dollarına düşdü. Lakin elektron ticarətdə, elektron xidmətlərdə ciddi artım baş verdi. 2021-ci ildə tətbiq edilən məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması nəticəsində global iqtisadiyyatda aktivlik artdı və dünya ÜDM-i 92,3 trilyon ABŞ dollarına (2020-ci illə müqayisədə təqribən 9% artım) çatdı. Qeyd edək ki, dünya iqtisadiyyatının durumu və perspektivləri, dünya əhalisinin rifahı ilə bağlı bir sıra beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən tədqiqatlar, qiymətləndirmələr aparılır. Onlardan biri də Beynəlxalq Valyuta Fondudur. BVF 2022-ci ildə 2021-ci ilin sabit qiymətləri əsasında inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün 2027-ci ilin iqtisadi artım proqnozunu təqdim etmişdir. Bu proqnoza görə 2022-2027-ci illərdə dünya ölkələrində davamlı artım olacağı ehtimal edilirdi. Lakin dünyada yaşanan siyasi gərginliklər və müharibələr bu proqnozların reallaşma imkanlarını azaldır. Pandemiya dövründə dünyanın əksər ölkələrinin iqtisadi artımında mənfi tendensiya müşahidə edildi (Qrafik 1).

Qrafik 1. İnkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadi artım tempi (2020 və 2021-ci illər)

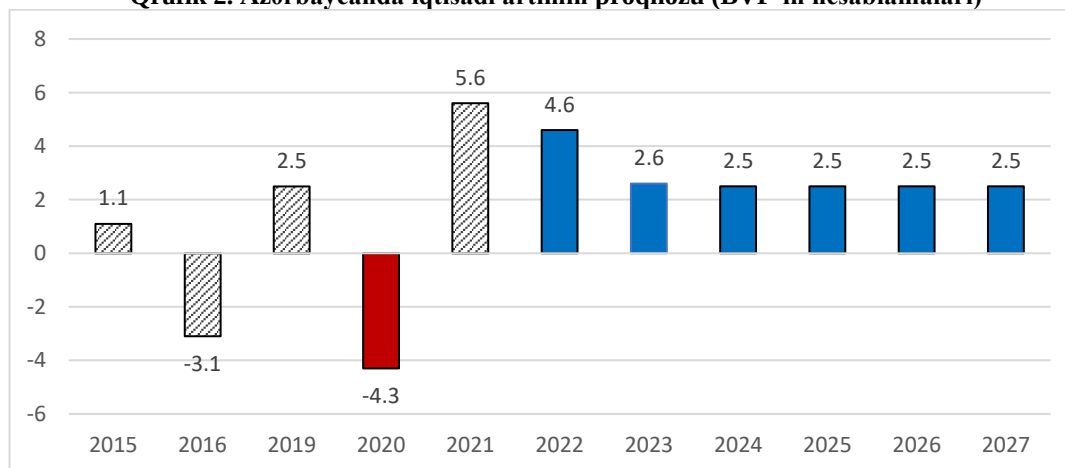

Mənbə: International Monetary Fund, World Economic Outlook Database, April 2022

2019-cu illə müqayisədə 2020-ci ildə Böyük Britaniyada ÜDM istehsalı 9,3%, Portuqaliyada 8,4%, Fransada 8%, Almaniyada 4,6% azalmışdır. İspaniya, İsveç və İsveçrədə iqtisadi artım olmuşdur. Fikrimizcə, İsveçrə, İsveç və İspaniyada artımın əsas səbəbi pandemiyanın kəskin vüsət aldığı dövrdə sərt məhdudiyyətlər tətbiq etməməsidir. 2021-ci ildə isə ən çox artım 7,4% olmaqla Böyük Britaniyada (7,4%) və Fransada (7%) olmuşdur.

Qlobal pandemiya böhranı bütün ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycan iqtisadiyyatına da ciddi mənfi təsir göstərmişdir. Böhran nəticəsində 2019-cu illə müqayisədə 2020-ci ildə Azərbaycan iqtisadiyyatı 4,3% kiçildi [6]. 2021-ci ildə pandemiya ilə əlaqədar olaraq məhdudiyyətlərin tam və ya qismən aradan qaldırılması nəticəsində ölkədə yenidən iqtisadi fəallıq yüksəldi, iqtisadi artım 5,6%-ə yüksəldi. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına görə 2022-ci ildə isə artım tempi əvvəlki illə müqayisədə zəifləsə də, ümumən 4,6% iqtisadi artım qeydə alındı (Qrafik 2). Bu da BVF-in proqnozlarından 1,8 faiz bəndi çoxdur. Bu artımın böyük hissəsi qeyri-neft sektorunun payına düşür. Hesab edirik ki, bu artıma Qarabağda həyata keçirilən quruculuq-bərpa işləri də təsir göstərmişdir.

Qrafik 2. Azərbaycanda iqtisadi artımın proqnozu (BVF-in hesablamaları)

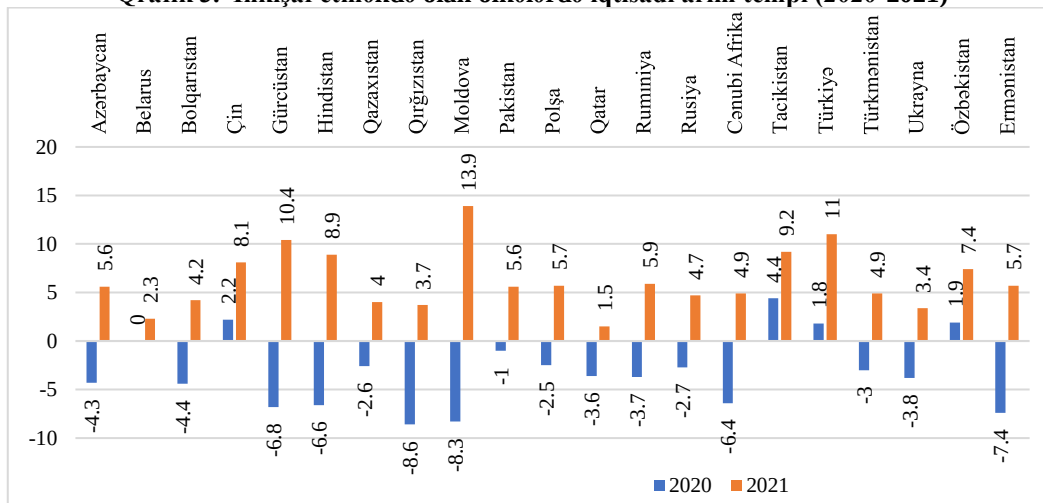
Qeyd. 2022-ci il üzrə təqdim olunan iqtisadi artım DSK-nın faktiki rəqəmidir.

Qeyd edək ki, “COVID-19” bəzi inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatına daha ciddi təsir göstərmişdir. Gürcüstan iqtisadiyyatında turizmin böyük paya malik olması səbəbindən ölkələrarası məhdudiyyətlər bu ölkənin iqtisadiyyatına daha çox zərər vurmuşdur. Yalnız Çin Xalq Respublikasında (2,2%), Tacikistanda (4,4%), Türkiyədə (1,8%) və Özbəkistanda (1,6%) iqtisadi artım qeydə alınmışdır. “COVID-19” pandemiyası ilə bağlı məhdudiyyətlərin azaldıldığı 2021-ci ildə isə demək olar ki, bütün ölkələrdə iqtisadi artım qeydə alınmışdır. Belə ki, 2020-ci illə müqayisədə 2021-ci ildə inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında ən yüksək iqtisadi artımın Moldovada - 13%, Türkiyədə - 11%, Gürcüstanda - 10,4%, Hindistanda - 8,9%, Çində - 8% olduğunu, ən

zəif artımın isə Qətərdə (1,5%), BƏƏ-də (2,3%) və Belarusda (2,3%) olduğunu görmək olar (Qrafik 3).

Qrafikdən göründüyü kimi, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə 2019-cu illə müqayisədə 2020-ci ildə iqtisadi geriləmə olmuşdur. Ümumiyyətlə, hansı sahədə olmasından asılı olmayaraq, cəmiyyətdə baş verən böhranlar ciddi sosial və iqtisadi fəsadların (inflyasiya, işsizlik, yoxsulluq, aclıq və s.) meydana çıxmasına səbəb olur. Pandemiya böhranının ardınca Rusiya - Ukrayna münaqişəsinin başlanması, bu münaqişə nəticəsində yaranan enerji böhranı dünya iqtisadiyyatına, xüsusilə Avropa ölkələrinin iqtisadiyyatına və əhalinin rifahına mənfi təsir göstərdi. Hazırda Avropada yaşanan enerji şoku qlobal iqtisadiyyatdakı tənəzzülü dərinləşdirməkdədir.

Qrafik 3. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi artım tempi (2020-2021)

Mənbə: International Monetary Fund, World Economic Outlook Database, April 2022

Əslində bu proqnoz Rusiya - Ukrayna müharibəsindən öncə hazırlanmışdır. Qeyd edək ki, İƏİT müharibədən öncə qlobal ÜDM artımını 3,0% proqnozlaşdırırdı, lakin müharibə başlayandan sonra bu proqnoz təqribən 1,5 faiz bəndi azaldıldı. Çünki enerji böhranı, Avropa ölkələrinin müharibəyə göstərdikləri yardımlar, Ukraynadan və Rusiyadan insanların Avropaya üz tutması Avropada və bir sıra digər dünya ölkələrində inflyasiyanın sürətlənməsinə təsir göstərdi. ÜTT-nin proqnozlarına görə, qlobal Rusiya və Ukrayna müharibəsi və enerji böhranı nəticəsində “qlobal əmtəə ticarətinin artım tempinin 2021-ci illə (4,7%-dən) müqayisədə 2022 və 2023-cü illərdə müvafiq olaraq 3,0% və 3,4% aşağı düşəcəkdir. Eyni zamanda mütəxəssislərə görə, 2022-ci ildə MDB regionunda idxal 12,0%, ÜDM 7,9% azalacaqdır” [16]. Ümumiyyətlə, hazırda regionda yaşanan gərginlik və Rusiya – Ukrayna müharibəsinin nə zamana qədər davam edəcəyi ilə bağlı qeyri-müəyyənlik mövcuddur. Əlbəttə ki, müharibənin

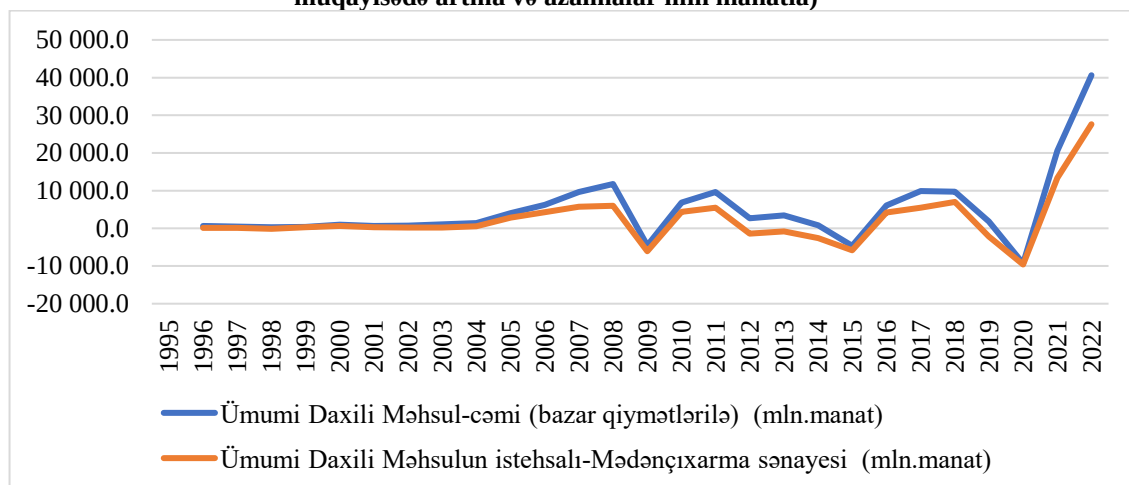
uzanması dünya iqtisadiyyatı, xüsusilə Avropa ölkələrinin iqtisadiyyatı üçün ciddi problemlər yaradaraq, mövcud böhranı daha da dərinləşdirməkdədir.

Qlobal böhran, neftin qiyməti və inflyasiya

Pandemiya dövründə (2020) ölkə üzrə ÜDM istehsalı (bazar qiymətlərinə) 9,3 mlrd manat (11,4%), mədənçıxarma sənayesində 9,5 mlrd (33,3%) azalma olmuşdur. Göründüyü kimi, mədənçıxarma sənayesi üzrə azalma ölkə üzrə orta göstəricidən yüksək olmuşdur. Bu da pandemiya böhranının ilk dövründə dünya bazarında neftin qiymətinin kəskin ucuzlaşması ilə əlaqədar olmuşdur. 2019-cu illə müqayisədə 2020-ci ildə tikinti sektorunda ÜDM istehsalı 380 mln manat (6,2%), turizm sektorunda 1,1 mlrd manat, (58,1%), maliyyə və sığorta fəaliyyətində 16,8 mln manat (1,1%), peşə, elmi və texniki fəaliyyətdə 52,3 mln manat (4,1%), əyləncə və istirahət sahəsində 56 mln manat (9,7%), digər xidmət sahələrində 74,8 mln manat (8,8%) azalmışdır. Ticarət, nəqliyyat, informasiya və s. sahələrdə isə artım müşahidə edilmişdir. 2020-ci ildə əvvəlki ilə nisbətən adambaşına ÜDM-in həcmində 962 manat, adambaşına gəlirlərdə isə 129 manat azalma olmuşdur.

Azərbaycanda ÜDM istehsalının həcmi dünya bazarında neftin qiymətindən çox yüksək asılılığa malikdir. Bunu aşağıdakı qrafikdən də görmək olar. Belə ki, neftin dünya bazarında qiymətinin düşdüyü illərdə ÜDM istehsalının həcmində də azalma olmuş, artdığı dövrlərdə isə yüksək artım olmuşdur (Qrafik 4).

Qrafik 4. Azərbaycanda ÜDM istehsalının mədənçıxarma sənayesindən asılılığı (əvvəlki illə müqayisədə artım və azalmalar mln manatla)

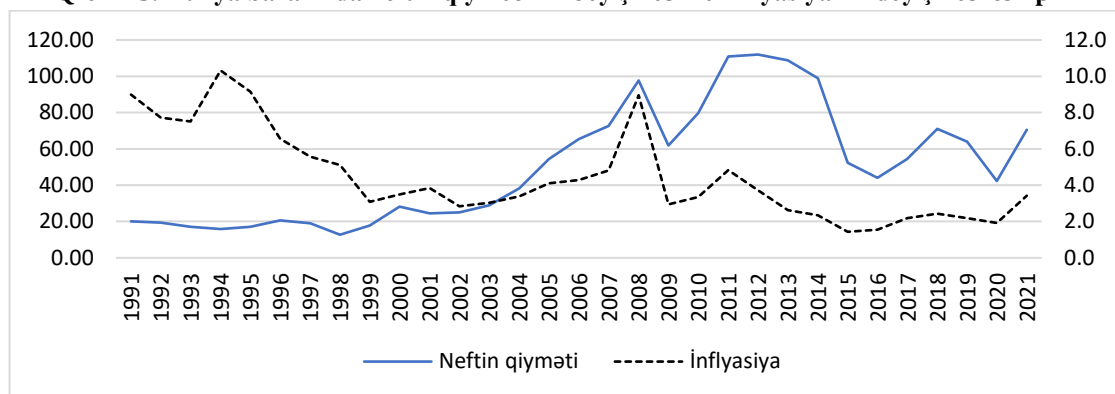
Mənbə: DSK-nın materialları əsasında tərtib edilmişdir

Statistik təhlillər göstərir ki, qlobal miqyasda enerjinin, xüsusilə neftin qiymətində baş verən dəyişmələr (2020-ci il pandemiya böhranında enerjiyə tələbin azalması

səbəbindən neftin qiymətində kəskin azalma olmuşdur) iqtisadiyyatın bütün sahələrinə, iqtisadi artıma, gəlirlərə, istehsal qiymətlərinə və həyat səviyyəsinə öz mənfi təsirini göstərir. Neftin qiymətinin artması istehsal və xidmət sektorunda qiymətlərin yüksəlməsinə səbəb olur. İnflyasiyanın yüksəlməsi isə əhəlinin alıcılıq qabiliyyətinin azalmasına və dolayısı ilə yoxsulluğun artmasına təsir göstərir.

Neftin qiymətinin qısa zamanda kəskin şəkildə artması və ya azalması ÜDM-in strukturuna (yaradılan əlavə dəyərin strukturuna), eyni zamanda istehsal və istehlak qiymətlərinə təsir göstərir. Bu da ciddi iqtisadi böhran riski yaradır. Son illərdə neftin qiymətindəki kəskin artım bütün dünya ölkələrində qlobal inflyasiyanın da yüksəlməsinə təsir göstərmişdir. Belə ki, 2003-2008-ci illərdə neftin qiymətinin davamlı olaraq yüksəlməsi ilə qlobal inflyasiya da 9%-ə qədər yüksəlmişdir (Qrafik 5).

Qrafik 5. Dünya bazarında neftin qiymətinin dəyişməsi ilə inflyasiyanın dəyişməsi tempi

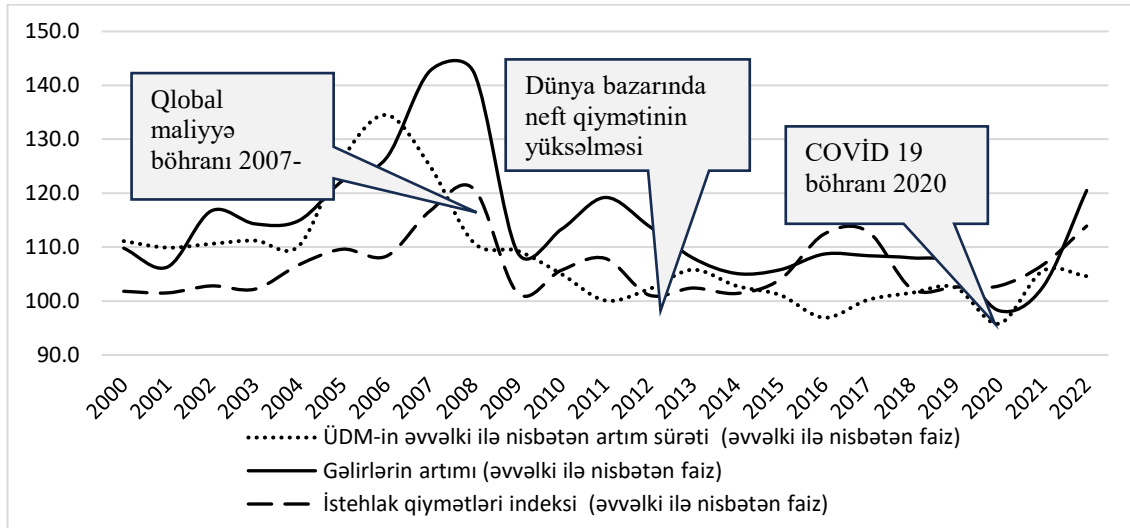

Mənbə: World Development Indicators [21]

Qrafikdən göründüyü kimi, neftin qiymətinin dəyişməsi ilə inflyasiyanın artması/azalması arasında əlaqə mövcuddur. Xüsusilə 2008-ci ildən sonrakı dövrdə neftin qiyməti ilə inflyasiya arasında bağlılıq güclənmişdir. Dünya Bankının statistik məlumatlarına görə, bu, 1994-çü ildən sonrakı dövrdə qlobal miqyasda ən yüksək inflyasiya səviyyəsi idi. 2009-cu ildə neftin qiymətinin ucuzlaşması ilə yanaşı, inflyasiya səviyyəsində də eniş olmuşdur. Lakin yenidən 2010-2011-ci illərdə neftin qiymətinin rekord səviyyəyə yüksəlməsi nəticəsində inflyasiya da yüksəldi.

Qlobal böhranlar Azərbaycanın makroiqtisadi göstəricilərinə də təzahür edir. Aşağıdakı qrafikdə Azərbaycanın 22 illik makroiqtisadi göstəricilərinin artım tempi verilmişdir. Göründüyü kimi, qlobal böhranlar və neftin qiymətinin dəyişməsi ölkə iqtisadiyyatına bu və ya digər səviyyədə təsir göstərir (Qrafik 6).

Qrafik 6. Azərbaycanda ÜDM, əhali gəlirləri və inflyasiyanın artım tempi (əvvəlki ilə nisbətən)

Mənbə: DSK-nın statistik məlumatları

Qrafikdən göründüyü kimi, Azərbaycan iqtisadiyyatında geriləmə 2015-ci il və 2020-ci ildə olmuşdur. 2015-ci ildə dünya bazarında neftin qiymətinin kəskin azalması bir çox neft ixracatçısı ölkələrinin iqtisadiyyatına öz mənfi təsirini göstərmişdir. 2021-2022-ci illərdə ölkədə əhali gəlirləri ilə yanaşı, inflyasiya səviyyəsi də yüksəlmişdir. Bu isə öz növbəsində iqtisadi artıma, məşğulluğa, biznesin inkişafına, əhali gəlirlərinə mənfi təsir göstərməklə yoxsulluğun artmasına yol açır. İnflyasiya eyni zamanda istehsal amillərindən istifadənin səmərəliliyini azaldır. Bu baxımdan, inflyasiyanın nəzarətdə saxlanması və azaldılması tədbirləri iqtisadi artım üçün faydalı hesab olunur. Ölkələr inflyasiyanı nəzarətdə saxlamaqla adambaşına real gəlirlərin azalmasının qarşısını almağa nail ola bilirlər [1, s.372].

Hesablamalara görə, 20%-lik inflyasiya səviyyəsinin bir faiz bəndi azalması iqtisadi artımı 0,5 faiz artırma bilər. Bütün bunlarla yanaşı, iqtisadi artım, inflyasiya və işsizlik arasındakı qarışıqlı əlaqə ilə bağlı mübahisəli məsələlər hələ də qalmaqdadır. Aparılan bir çox tədqiqatlarda isə birbaşa əks-əlaqənin olduğu (inflyasiyanın səviyyəsindən asılı olaraq dəyişə bilər) fikri irəli sürülür. J.Andrés və İ.Hernandonun İƏT ölkələri üçün apardığı hesablamalara görə, “inflyasiyanın 1% artımı uzun dövr ərzində illik artım tempini təxminən 0,06%, adambaşına düşən gəliri 2% azalda bilər [1, s.364].

Nəzərə alsaq ki, işsizliyi yaradan amillərdən biri də texnoloji tərəqqidir, o zaman işsizliyin iqtisadi artıma mənfi təsiri ikinci plana keçir. Çünki insanı əvəz edən texnologiyalar daha az xərclə, daha çox dəyər yaratmaq, məhsuldarlığı artırmaq imkanı yaradır. Məhsuldarlıq isə uzunmüddətli iqtisadi inkişafın əsas mühərrikidir. Hesab olunur ki, texnologiyaya əsaslanan innovasiya məhsuldarlığın artımının əsas hərəkətverici

qüvvəsidir. Yeni texnologiyaların tətbiqi bir tərəfdən məhsuldarlığın artmasına təsir göstərir, digər tərəfdən işsizliyin artmasına təsir göstərir.

Nəticə

Araşdırmalar göstərir ki, global pandemiya böhranı bir çox ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycan iqtisadiyyatına da mənfi təsir göstərmiş, bir çox makroiqtisadi göstəricilərdə geriləmə olmuşdur. Pandemiya dövründə neftin qiymətinin kəskin azalması isə Azərbaycan iqtisadiyyatına daha böyük zərər vurmuşdur. Belə ki, mədənçıxarma sənayesində ÜDM istehsalının azalan həcmi, ölkə üzrə orta göstəricidən yüksək olmuşdur. Bu, Azərbaycan iqtisadiyyatının xammal resurslarından asılılığının yüksək olduğunu və ölkəmiz üçün ciddi risk yaratdığını göstərir.

2022-ci ildə Rusiya - Ukrayna müharibəsi nəticəsində yaranan enerji böhranı, dünya bazarında neftin və qazın qiymətinin yüksəlməsi ölkəyə inflyasiya idxalına səbəb olmuşdur. Son illərdə ölkədə qiymətlərin yüksəlməsinin əsas səbəblərindən biri dünya bazarında enerji resurslarının qiymətinin yüksəlməsidir. Ölkəyə idxal olunan məhsullarla yanaşı, inflyasiya da idxal olur ki, bu da real gəlirlərin azalmasına təsir göstərir. Riskin azaldılması üçün qeyri-neft sektorunun inkişafı istiqamətində islahatların davam etdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hesab edirik ki, Qarabağda qurulacaq yeni iqtisadiyyat Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun texnoloji inkişafına və iqtisadiyyatın xammaldan asılılığının azalmasına təsir göstərəcəkdir. Qeyri-neft sektorunun inkişafı məşğulluğun artması, idxal inflyasiyasının qarşısının alınması üçün mühüm şərtir.

Ümumilikdə son illərdə dünya iqtisadiyyatında baş verən texnoloji inkişaf, ölkələrarası integrasiyanın yüksəlməsi global böhranların baş vermə ehtimalının böyük olduğunu nəzərə alaraq, ölkədə texnologiya əsaslı iqtisadi artıma və insan kapitalının inkişafına nail olunması istiqamətində islahatlar sürətləndirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Andrés J. and Hernando I. Inflation and economic growth: some evidence for the OECD countries//NBER Conference on "The Costs and Benefits of Achieving Price Stability", Federal Reserve Bank of New York (February 20-21, 1997).p 364-385
2. Babayev Ə.P. İqtisadi inkişafdan modernləşməyə doğru / Ə. P. Babayev/- Bakı: Oğuz eli, 2013.- 200 s.
3. COVID-19 to slash global economic output by \$8.5 trillion over next two years. <https://www.un.org/en/desa/covid-19-slash-global-economic-output-85-trillion-over-next-two-years>
4. Hacıyev N., Muradov A., Hasanlı Y.& Musayev T. Modeling of economic growth in Azerbaijan in the post-oil period", EcoMod, 2017, 13 p.
5. <https://www.investopedia.com/terms/n/new-growth-theory.asp>
6. İMF. International Monetary Fund, World Economic Outlook Data-base, April 2022
7. Kuznets S. Economic Growth and Income Inequality. /S.Kuznets/ The American Economic Review 45, no. 1., 1955. 1–28. [http://www.jstor.org/stable/1811581]
8. Qafarov Ş.S. Pulun diktaturası. /Ş.S.Qafarov/ Monoqrafiya. Bakı: "İqtisad Universiteti" Nəşriyyatı – 2014. - 554 səh.

9. Malpass D. Stagflation Risk Rises Amid Sharp Slowdown in Growth
<https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2022/06/07/stagflation-risk-rises-amid-sharp-slowdown-in-growth-energy-markets>
10. Malthus T.R. An Essay on the Principle of Population. / T.R Malthus/ London, Printed for J. Johnson, in St. Paul's Church-Yard 1798. Electronic Scholarly Publishing Project 1998, 126 p
11. Marks K. Kapital /K.Marks/ II Cild Siyasi iqtisadın tənqidi. II Kitab Kapitalın tədavi prosesi Bakı: Azər nəşr, 1956 536 səh
12. Meybullayev, M.X. İqtisadi artım və xalqın rifahının yüksəldilməsi /M. X. Meybullayev/ Azərbaycan SSR "Bilik" Cəmiyyəti Bakı: "Bilik" Cəmiyyəti, 1984 45 səh
13. Muradov Ş.M. İnsan potensialı: əsas meyllər, reallıqlar, problemlər /Ş.M.Muradov, AMEA, İqtisadiyyat İnstitutu/- B.: Elm, 2004.- 660 s.
14. Ricardo D. On the Principles of Political Economy and Taxation, 3 ed., McMaster University Archive for the History of Economic Thought. London, Kitchener 2001, 333
15. Romer P.M. Growth Based on Increasing Returns to Specialization / P.M Romer/ American Economic Review 77 (2), 56–62. 1987
16. Russia-Ukraine conflict puts fragile global trade recovery at risk, 2022,
[https://www.wto.org/english/news_e/pres22_e/pr902_e.htm]
17. Schumpeter J.A. The Theory of Economic Development: An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest, and the Business Cycle / J.A Schumpeter/ Harvard Economic Studies, 1934, 255 pages
18. Səmədzadə Z.Ə. Çin qlobal dünya iqtisadiyyatında /Z.Ə.Səmədzadə/- Bakı: Elm və təhsil nəşriyyatı, 2009.- 607 s.
19. Smith A. The Wealth of Nations. //A.Smith// Industrial Systems Research/ A Translation into Modern English (1776) 2015 - 564 p.
20. Stiglitz, J.E. Inequality and Economic Growth. /J.E.Stiglitz/ The Political Quarterly Publishing Co Ltd, 2016, 134-155. [https://www8.gsb.columbia.edu/faculty/jstiglitz/sites/jstiglitz/files/-Inequality%20and%20Economic%20Growth_0.pdf]
21. World Development Indicators. [electron resurs] <https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=2&series=BX.GSR.CCIS.ZS&country>